

کتابخانه قرویین

میر محمود موسوی

مقدمه

کتابخانه‌های مساجد اولین کتابخانه‌هایی بودند که مسلمانان در کشورهای اسلامی به وجود آوردند و به صورت مراکزی جهت تحقیق و دانش‌اندوزی درآمدند. در این راستا، معرفی برخی از مساجدی که دارای کتابخانه‌های بزرگ بوده‌اند و نقش ویژه‌ای در تعلیم و تربیت مسلمانان داشته‌اند، ما را بیش از پیش با غنای فرهنگی اسلام آشنا می‌کند. از این رو، به معرفی کتابخانه‌ای از مساجد شمال آفریقا می‌پردازیم که طی سالیان متمادی خدمات گوناگونی را به اهل علم ارائه کرده است.

مسجد قرویین

یکی از بزرگترین و مشهورترین مساجد جهان اسلام که خدمات علمی زیادی را ارائه کرده، مسجد قرویین است. این مسجد در عهد دولت «ادارسه»^۱ در شهر فاس مغرب (مراکش) به دست بانویی نیکوکار به نام فاطمه فهری، که از مهاجران قیروان بود، بنا شد. او که خود اهل دانش و فضل بود و از مال دنیا بهره زیادی داشت، برای عمل به سفارش اسلام درباره ساختن مسجد، در تاریخ اول رمضان ۲۴۵، این بنای جاودانه را پی افکند. این مسجد با ۱۶۰۰ متر مربع زیر بنا به پایان رسید، و اولین مسجدی بود که به دست یک زن مسلمان احداث شده بود. بعد از یک قرن، به دلیل استقبال فراوان مردم، امیر احمد بن ابی‌بکر زناتی در سال ۳۳۲ ق آن را توسعه داد و مساحت آن به چهار هزار متر مربع رسید.

در سال ۵۲۸ ق نیز حکومت وقت بناهای اطراف مسجد را خریداری، و به مسجد ضمیمه کرد؛ گنجایش مسجد به گونه‌ای بود که ۲۲۰۰۰ نمازگزار را در خود جای می‌داد.

همه دولتهای مغرب، کم و بیش، از مسجد قرویین حمایت کرده‌اند، لذا قرویین رفته‌رفته به یک مرکز علمی مهم تبدیل شد. به موازات حرکت علمی در مسجد قرویین، دهها مدرسه در شهر فاس و سایر شهرها، تحت اشراف مسجد قرویین، احداث شد؛ برخی از این مدارس عبارت‌اند از: حلقه قرویین (۶۷۰ ق)؛ دارالمخزن (۷۲۱ ق)؛ سبعین (۷۲۱ ق)؛ صهریج (۷۲۱ ق)؛ مصباحیه (۷۴۵ ق)؛ عنایتیه (۷۵۵ ق).

شهر فاس ۱۴۰ کرسی تدریس داشت، چراکه امکانات آموزشی آن چشمگیر بود. اهمیت کرسیهای تدریس به حدی بود که با منصب قضاوت و وزارت برابری می‌کرد و موجب مباحات هر عالم صاحب کرسی بود. این کرسیها اختصاص به مردان نداشت، بلکه برای زنان نیز در طبقات بالای مسجد مکانهایی را برای تعلیم و تعلم در نظر گرفته بودند.

بنابراین، عده زیادی از شیفتگان دانش از کشورهای دور و نزدیک، برای فراگیری علوم مختلف در شهر فاس رحل اقامت می‌افکندند و از حلقه‌های درسی مسجد قرویین بهره‌مند می‌شدند. ابن خلدون، ابن خطیب، البیترومی، ابن حرزیم، ابن میمون و ابن الوزن، از جمله کسانی‌اند که در مسجد قرویین و مراکز تحت پوشش آن به تدریس پرداخته‌اند. در مسجد قرویین بود که ژیلبرت اوری، که بعدها به نام پاپ سیلستر دوم معروف شد، برای اولین بار با اعداد عربی و استفاده از عدد صفر

۱. در سال ۱۷۲ ق/ ۷۸۹ م ادریس بن عبدالله بن حسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب (ع) دولت «ادارسه» را بنیان نهاد. او که عموی حسین (شهید فح) بود، بعد از شهادت برادرزاده‌اش به آفریقا رفت و از آن جا وارد مغرب شد. چون مسلمانان علاقه وافری به اهل بیت (ع) داشتند، دور ادریس جمع شدند و او نیز دولت «ادارسه» را تأسیس کرد و پس از ایشان پسرش ادریس ثانی در ربیع‌الاول ۱۹۲ (۸۰۸ م) شهر فاس را پایتخت حکومت خود قرار داد. جامع القرویین، ۴۳/۱ - ۴۶.

۹۹۶ ق / ۱۵۸۷ م به امر سلطانی دانشمند به نام احمد المنصور الذهبی، از سلسله سعدیون، بنا شد، که حاوی مجموعه‌های فوق‌العاده گرانبهایی از کتابهای مختلف خطی است. برخی از عناوینی که روزی متعلق به کتابخانه ابوعنان بوده، در آن به چشم می‌خورد، ولی عمده این مجموعه از مؤسس آن بوده است. جزئی در کتاب روضة الفاس می‌نویسد: «منصور بسیاری از کتابهای قصر خود را در مراکش به کتابخانه‌ای بخشید که در مسجد قرویین فاس تأسیس کرده بود.»

منصور بعد از برقرار کردن صلح با دون سانکو، پادشاه اسپانیا، از او خواست که کتابهای نفیسی را که در طی جنگ از کشورهای مسلمان گرفته بود، پس دهد؛ او نیز با این تقاضا موافقت کرد و کتابهای زیادی را پس فرستاد، که در کتابخانه شهر فاس قرار گرفت. منصور و پسر و جانشینش زیدان، از کتابخانه منصوریه مراقبت کردند و به کسانی که در رشد و ترقی کتابخانه سهم بودند، سخاوتمندانه پاداش می‌دادند. این کتابخانه در محلی قرار داشت که به طرز زیبایی تزیین شده بود و دارای دو مدخل بود که یکی به اتاق استراحت خطیب مسجد و دیگری به اتاق مطالعه باز می‌شد. مسجد قرویین به غیر از این سه کتابخانه مهم، دارای ۳۳ کتابخانه فرعی دیگر در مدارس و مساجد مغرب بوده است.^۵

ذخایر کتابخانه

کتابخانه قرویین دارای ۲۵۰۰۰ جلد کتاب چاپی و ۵۶۰۰ نسخه خطی و ۳۲۲ نشریه است. برخی از نسخ خطی این مرکز وقف این کتابخانه شده‌اند و برخی از کشورهای دیگر به آن جارسیده است. در بین نسخه‌های خطی این کتابخانه، به مجموعه‌هایی از قرآن کریم با نگارهای مختلف برمی‌خوریم که بر روی پوست و کاغذ نوشته شده‌اند. نیز مجموعه‌های بزرگی از کتابهای علوم قرآنی، تفاسیر تورات، حدیث، فقه، منطق، عرفان، پزشکی، نجوم، ریاضیات و زندگینامه‌های بزرگان اسلام در این کتابخانه وجود دارد. در بین نسخه‌های خطی، قرآنی است که بر روی

آشنایی پیدا کرد و آنها را به اروپا شناساند. نام ۲۴۹ نفر از دانشمندان بزرگی که صاحب تألیفات متعدد، و دارای کرسی تدریس در فاس بوده‌اند، در منابع گوناگون آمده است.^۱

کتابخانه قرویین

تاریخ دقیقی برای کتابخانه قرویین ذکر نشده است، ولی از قراین مختلف استفاده می‌شود که مسجد قرویین از همان آغاز دارای کتابخانه بوده است. موقعیت علمی قرویین نیز این نظریه را تأیید می‌کند. تاریخ مدون کتابخانه قرویین از حکومت سلاطین بنی مرین به بعد نوشته شده است. در این دوره بود که کتابخانه‌های ابی یوسف یعقوب (۶۷۹ ق)، ابی سعید و ابی الحسن در قرویین شکل گرفتند. سلطان ابویوسف علاوه بر تأسیس کتابخانه، در بازسازی و تأسیس کتابخانه‌های معمولی و مدارس کوشید و همواره از کتابخانه قرویین حمایت کرد.^۲

کتابخانه ابوعنان

پس از کتابخانه ابویوسف، مسجد قرویین دارای دو کتابخانه مستقل دیگر بود، که مشهورترین آنها کتابخانه ابوعنان یا کتابخانه علمی است. این کتابخانه به دستور سلطان مرینی، متوکل ابوعنان، در مسجد قرویین بنا شد. در سال ۷۵۰ ق / ۱۳۴۹ م به صورت رسمی گشایش یافت و در اختیار شیفتگان دانش و عموم مردم قرار گرفت. بیشتر ساختمان اصلی هنوز پابرجاست و بر سردر این بنا کتیبه زیبایی است که نام بنیانگذار و تاریخ تأسیس کتابخانه را در بر دارد.^۳

ابن القاضی در کتاب الجذوة خود چنین می‌گوید:

«ابوعنان که دانشمندی بزرگ بود و به اهل علم احترام بسیار می‌گذاشت، تصمیم به ساختن این کتابخانه گرفت. از آن جاکه خود شیفته کتاب بود، کتابهای زیادی را در موضوعات متعدد، به ویژه موضوعات مذهبی، علمی، تاریخی، ادبی و لغت‌شناسی فراهم کرد و برای رسیدگی به امور کتابخانه، کتابداری را به خدمت گرفت. گفته می‌شود هزاران نسخه خطی آن کتابخانه مربوط به غنایمی است که از پادشاه مسیحی سویل [اشبیلیه] به غنیمت گرفته شده بود.»^۴

کتابخانه منصوریه

کتابخانه دیگری نیز در مسجد قرویین است که اهمیت ویژه‌ای دارد. این کتابخانه که کتابخانه منصوریه نام دارد، در حدود سال

۱. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۱۹۹؛ جامع القرویین، ج ۱ و ۲؛ انتشار الاسلام، ص ۸۷.

۲. جامع القرویین؛ نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۱۹۹؛ مجلة معهد المخطوطات العربية، ۱/۵، ص ۳-۱۶؛ المورد، ۲/۱۵، ص ۱۴۹.

۳. همان.

۴. همان.

۵. جامع القرویین ۲/۴۵۰-۴۵۳؛ مجلة معهد المخطوطات العربية، ۱/۵، ص ۳-۱۶؛ نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۱۶۴، ۲۴۴.

۶. قائمه لئوادر المخطوطات العربية المعروضة في مكتبة جامعة القرويين، فاس، ۱۹۶۰ م. در این فهرست ۳۴۹ نسخه خطی معرفی شده، که اغلب آنها از کتابخانه قرویین است.
۷. قائمه باسما المخطوطات الموجودة في خزنة القرويين، ۴ جزوه، فاس، ۱۹۷۳ م. در این جزوه‌ها ۱۵۴۸ نسخه خطی معرفی شده است.
۸. فهرس مخطوطات خزنة القرويين، محمد الفاسی، کازابلانکا، ۴ جلد، ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۹ م.

منابع

- انتشار الاسلام واشهر مساجد المسلمين في العالم، محمد کمال حسین، قاهره، ۱۹۷۶ م، ص ۸۷
- انواع المكتبات في العالمين العربي والاسلامی، سعید احمد حسن، عمان، اردن، ۱۹۸۴ م، ص ۶۷.
- جامع القرويين، عبدالهادی التازی، بیروت، ۱۹۷۲ م.
- رسالة المسجد في الاسلام، عبدالعزيز لمیلم، ۱۹۸۷ م، ص ۲۸۴ - ۲۹۰.
- کتابخانه‌ها و مجموعه‌های عربی در جهان، فواد سزگین، ترجمه چنگیز پهلوان، تهران، ۱۳۶۶ ش، ص ۲۹۳ - ۲۹۴.
- الکتاب و المكتبات في العصور الوسطی، الشرق المسلم، الشرق الاقصى، شعبان عبدالعزيز خلیفه، قاهره، ۱۹۹۸ م، ص ۳۵۶.
- مجلة عالم الكتب، ریاض، مجلد ۱۵، شماره ۳، ص ۲۵۹.
- مجلة معهد المخطوطات العربية، قاهره، ۱۹۵۹ م، مجلد ۵، شماره ۱، ص ۱۶۳ - ۱۶۷.
- مجلة المورد، بغداد، مجلد ۳، شماره ۴، ص ۳۰۰ - ۳۰۲؛ مجلد ۵، شماره ۱، ص ۹۸؛ مجلد ۱۵، شماره ۱، ص ۱۴۹ - ۱۵۰؛ مجلد ۱۷، شماره ۱، ص ۲۱۷ - ۲۱۸.

پوست آهو نگاشته شده و دارای تذهیب است. این قرآن یادگار قرن سوم هجری است. برخی نسخه‌ها نیز به خط خود مؤلف کتابت شده و دارای وقفنامه‌های مفصلی از سلاطین مغرب، همچون ابوعنان، احمد المنصور و زیدان بن منصور است.^۱

نسخه‌شناس معروف عرب، صلاح‌الدین المُنجد، درباره نسخه‌های خطی این کتابخانه می‌گوید: «کتابخانه قرویین غنی‌ترین و بزرگترین کتابخانه مغرب است و دارای نسخه‌های خطی نادری است که در هیچ جا یافت نمی‌شود.» برخی از این نسخه‌ها عبارت‌اند از:

- سیره ابراهیم الغزازی، متوفی ۱۸۶ ق، به تاریخ ۲۷۰ ق کتابت شده است؛
- مختصر العین، زبیدی، در تاریخ ۵۱۸ ق بر روی پوست نوشته شده است؛
- المنظومة فی الطب، ابن طفیل، متوفی ۵۸۱ ق، این نسخه منحصر به فرد است؛
- البيان و التحصیل فی التوحید و التعلیل، ابی الولید محمد بن احمد بن محمد، متوفی ۵۲۰ ق، این نسخه در تاریخ ۷۲۰ ق کتابت شده است؛
- حلیة المحاضرة فی صناعة الشعر، ابی علی محمد بن الحسن المظفر، متوفی ۳۸۸ ق، این نسخه به تاریخ ۹۹۰ ق بر روی پوست نوشته شده است.^۲

فهارس نسخه‌های خطی

- فهرس جامع لمخطوطات القرويين، محمد عابد الفاسی، متوفی ۱۹۷۹ م، ۵ جلد، خطی.
- برنامج يشتمل على بيان الكتب العربية الموجودة بخزانة جامع القرويين بعاصمة فاس، تألیف دونفر از علمای مغرب، ۱۹۱۷ م.
- خزانة القرويين و نوادرها، محمد عابد الفاسی، مجلة معهد المخطوطات العربية، مجلد ۵، شماره ۱، ص ۳ - ۱۶، ۱۹۵۹ م. در این فهرست ۸۱ نسخه از تراجم، ادبیات، فقه و لغت معرفی شده است.
- معرض المخطوطات العربية بمكناس، محمد المنونى، مجلة تطوان، شماره ۳ - ۴، ص ۹۷ - ۱۰۸، ۱۹۵۹ م.
- نوادر المخطوطات في المغرب، صلاح‌الدین المُنجد، مجلة معهد المخطوطات العربية، مجلد ۵، ص ۱۶۳ - ۱۶۷، ۱۹۵۹ م. در این فهرست ۹۸ نسخه نفیس معرفی شده است.

۱. جامع القرويين، ۴۵۰/۱؛ مجلة معهد المخطوطات العربية، ۱/۵، ص ۳ - ۱۶، ۱۶۳ - ۱۶۷.

۲. المورد، ۲/۳، ص ۳۰۰ - ۳۰۲.